Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
Στελέχη Εκπαίδευσης
στις Επιστήμες της Αγωγής

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΠΟΛΗΣ

Πανελλήνιο Συνέδριο

Παιδαγωγικές Σπουδές στην Ελλάδα
(παρελθόν - παρόν - μέλλον)

για τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την ίδρυση του Διδασκαλείου Αλεξανδρούπολης

Ιστοσελίδα: https://100xronia.eled.duth.gr/

Πρακτικά συνεδρίου

ISBN: 978-618-5182-12-0

Επιστημονική Επιμέλεια:
Αθανάσιος Καραφύλλης & Ιωάννης Ταταρίδης

Αλεξανδρούπολη,

31 Μαρτίου - 2 Απριλίου 2023

Συνεδριακό κέντρο

RAMADA PLAZA BY WYNDHAM THRAKI

Διοργανωτές:

- Π.Μ.Σ. Στελέχη Εκπαίδευσης στις Επιστήμες της Αγωγής (http://stelexi-ekpaideysis.gr/)
- Δήμος Αλεξανδρούπολης
- Εργαστήριο Ιστορίας της Παιδείας και της Εκπαίδευσης, Π.Τ.Δ.Ε. Δ.Π.Θ.

Πρακτικά Συνεδρίου:
Παιδαγωγικές Σπουδές στην Ελλάδα. Παρελθόν-παρόν-μέλλον.

Επιμέλεια: Αθανάσιος Καραφύλλης, Ιωάννης Ταταρίδης

Φιλολογική επιμέλεια: Ελένη Καραφύλλη, Παναγιώτα Πιπερή

Αλεξανδρούπολη, Μάρτιος 2024

Π.Μ.Σ. «Στελέχη Εκπαίδευσης στις Επιστήμες της Αγωγής»

Εργαστήριο Ιστορίας της Παιδείας και της Εκπαίδευσης

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

ISBN: 978-618-5182-12-0

Η διδασκαλία της Παιδικής Λογοτεχνίας στην Προσχολική Εκπαίδευση και οι δυνητικές λειτουργίες της

Παπαηλία Άρτεμις
Διδάσκουσα ΕΔΒΜ – Παιδικής Λογοτεχνίας, Τ.Ε.Ε.Π.Η.- Δ.Π.Θ.
papailiaa@hotmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να διερευνήσει, σε πρώτο στάδιο, μέσω μιας ιστορικής αναδρομής, τη θέση της Παιδικής Λογοτεχνίας στα Αναλυτικά Προγράμματα της Προσχολικής Εκπαίδευσης από το 1980 έως και σήμερα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα ισχύοντα Προγράμματα Σπουδών και στον Οδηγό Νηπιαγωγού. Για την επίτευξη του στόχου που τέθηκε, επιλέχθηκε η μέθοδος της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου. Ειδικότερα, αναλύεται η θέση της Λογοτεχνίας, οι γενικότεροι και επιμέρους στόχοι της διδασκαλίας της, η ένταξη της στο πλαίσιο και άλλων γνωστικών ενοτήτων και το υποστηρικτικό υλικό, με συγκεκριμένες δραστηριότητες, προς τους εκπαιδευτικούς για την εφαρμογή της Λογοτεχνίας στην Προσχολική Εκπαίδευση. Στα συμπεράσματα της εργασίας οφείλω να επισημάνω ότι η ιστορική εξέλιξη και η σύγκριση των Προγραμμάτων Σπουδών, αποκαλύπτουν πως η Παιδική Λογοτεχνία που, στις μέρες μας, αποτελεί έναν αυτόνομο επιστημονικό κλάδο της Εθνικής Φιλολογίας που διαρκώς εξελίσσεται, τόσο από άποψη μορφής όσο και περιεχομένου, δεν αντιμετωπίζεται στα ανωτέρω αυτόνομα.

Για τον παραπάνω λόγο, σε ένα δεύτερο στάδιο της εργασίας, θα αναφερθούμε στην ανάγκη εισαγωγής ‘καθαρών’ λογοτεχνικών δραστηριοτήτων, ώστε τα νήπια ν’ αναπτύξουν τις προ-αναγνωστικές τους δεξιότητες και να συμμετέχουν ενεργά στην εμπειρία και στην απόλαυση της λογοτεχνικής ανάγνωσης. Υπ’ αυτήν την έννοια, συμπεραίνουμε, είναι σημαντικό να εκπαιδεύονται διδάσκοντες, και να καταρτίζονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να συντελούν με τη στάση τους και τη δράση τους στη δημιουργία μιας αναγνωστικής κοινότητας που συγκροτείται από ενεργά και κριτικά υποκείμενα.

Λέξεις κλειδιά: Παιδική Λογοτεχνία, Προσχολική Εκπαίδευση, Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενσωμάτωση της Λογοτεχνίας, ως γνωστικό αντικείμενο, στην Προσχολική Εκπαίδευση έχει υποστεί μία δυναμική εξέλιξη με την πάροδο του χρόνου. Στόχος αυτής της εργασίας είναι να χαρτογραφήσει αυτές τις εξελίξεις και να αναδείξει πώς η λογοτεχνική εκπαίδευση από το Νηπιαγωγείο είναι συνθήκη sine qua non για την καλλιέργεια της ανάγνωσης και της φιλαναγνωσίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η διερεύνηση του ιστορικού της ρόλου και η εξέταση των διαφορετικών τρόπων

νοηματοδότησής της μέσα στο εκάστοτε συγκείμενο, ενέχει μεγάλη αξία, διότι, με αυτό τον τρόπο, θα αναδειχθεί η αντίληψη για τη θέση της στην στο Πρόγραμμα Σπουδών και, φυσικά, οι εκάστοτε διδακτικές μεθοδολογίες της.

Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση είναι ένα σύνθετο έργο που απαιτεί βαθιά κατανόηση τόσο της Λογοτεχνίας όσο και της Παιδαγωγικής. Η κύρια πρόκληση προκύπτει από τη σύνδεση μεταξύ των εννοιών της διδασκαλίας και της Λογοτεχνίας (Κατσίκη – Γκίβαλου, 2005: 14). Το λογοτεχνικό κείμενο, από τη μία συνδέεται με την αισθητική καλλιέργεια και την απόλαυση και από την άλλη, η διδασκαλία αντιμετωπίζεται ως μία διαδικασία για την επίτευξη ενός σκοπού, συγκεκριμένα για την επίτευξη μαθησιακών στόχων. Ως αποτέλεσμα, η εκπαιδευτική ανάγκη για 'θεωρητικοποίηση' της αισθητικής και η εύρεση μιας αποτελεσματικής και ευέλικτης διδακτικής μεθοδολογίας καθίσταται δύσκολη, απαιτώντας από τους παιδαγωγούς να βρουν τη χρυσή τομή μεταξύ λογοτεχνικής διδασκαλίας και απόλαυσης της λογοτεχνικής εμπειρίας. Ποια είναι, λοιπόν, η 'τύχη' της Λογοτεχνίας στο Νηπιαγωγείο;

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ: ΜΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Η διδασκαλία της Παιδικής Λογοτεχνίας εισάγεται επίσημα το 1962 (ΦΕΚ 124/6-8-1962), στο πρώτο Αναλυτικό Πρόγραμμα για το Νηπιαγωγείο, όπου επισημαίνεται ότι «*το παραμύθι [και τα ποιήματα] αποτελεί ένα από τα προσφορότερα μέσα για την γλωσσική άσκηση των νηπίων και μια εκ των πλέον ευχάριστων απασχολήσεων για το Νηπιαγωγείο*» (947). Εδώ, η Λογοτεχνία μπορεί να εμφανίζεται ως μέσο με γενική επιδίωξη τη γλωσσική αγωγή, εντούτοις επισημαίνεται ο ψυχαγωγικός της ρόλος, και εντάσσεται σε δική της ώρα, συγκεκριμένα από τις 11-11:30, μαζί με τη δραματοποίηση και το τραγούδι. Μια ώρα, δηλαδή, αφιερωμένη στις καλές τέχνες.

Το παραπάνω Πρόγραμμα, ίσχυσε μέχρι το 1980, όπου και αντικαταστάθηκε με το επόμενο (ΦΕΚ 132/22-5-1980), με ελάχιστες επιμέρους διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα σε αυτό αναφέρεται ότι «*η μιμική, οι λεκτικές ασκήσεις, τα ποιήματα και το παραμύθι θεωρούνται μέσα καλλιέργειας της αγωγής του λόγου*». Το κέρδος, λοιπόν, των μαθητών από την ενασχόλησή τους με ένα ποίημα ή από την αφήγηση ενός παραμυθιού, δεν είναι άλλο, από την προαγωγή της γλωσσικής τους ανάπτυξης.

Η μερική αποσύνδεση της διδασκαλίας των έντεχνων κειμένων από τη διδασκαλία της μητρικής γλώσσας (Γιαννικοπούλου & Πολίτης, 2010: 65), επιτυγχάνεται, κατά κάποιον τρόπο, με το ΦΕΚ 208/26-9-1989, «Αναλυτικό Πρόγραμμα Προσχολικής Αγωγής» τ. Α΄, όπου στοχοθετείται η εξοικείωση των νηπίων «*με τις εκφραστικές δυνατότητες του έντεχνου λόγου και τα είδη των λογοτεχνικών κειμένων*» και ενθαρρύνονται «*να προχωρήσουν στην κατασκευή ιστοριών, ποιημάτων και παραμυθιών*». Μάλιστα, θα υποστηρίζαμε, ότι εδραιώνεται, το 1995, στο «Βιβλίο της Νηπιαγωγού», όπου αναφέρεται ότι «*πρωταρχικός σκοπός της Λογοτεχνίας στο Νηπιαγωγείο είναι να χαρίσει στο νήπιο ψυχαγωγία και ευχαρίστηση*». Αναγνωρίζεται, δηλαδή, τόσο ο ψυχαγωγικός της ρόλος όσο και η τέρψη της ανάγνωσης.

Το 1999 (ΦΕΚ 93-Β/10-2-1999), εκπονείται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ένα νέο Πρόγραμμα με τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδών της Νεοελληνικής Γλώσσας στην

Προ-Δημοτική Εκπαίδευση-Νηπιαγωγείο», που χαρακτηρίζεται από μια νέα παιδαγωγική φιλοσοφία, η οποία και εμπλουτίζει τη διδασκαλία της γλώσσας με καινοτόμες αρχές και τεχνικές μάθησης (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013: 77). Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, καταγράφεται ξεκάθαρα ότι «*κρίνεται σκόπιμη η μερική αποσύνδεση της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος γιατί η λογοτεχνία παίζει σημαντικό ρόλο στη γλωσσική και γενικότερα στην αισθητική αγωγή του ατόμου, στην ευαισθητοποίησή του απέναντι στα προβλήματα της ζωής, αλλά αποτελούν τα λογοτεχνικά βιβλία τα μοναδικά πρότυπα γλωσσικής έκφρασης*» (39). Σύμφωνα, άρα με τον Ανδρέα Καρακίτσιο (2005:177), με τον οποίο συμφωνούμε, ναι, μεν, ο ρόλος της Λογοτεχνίας αναβαθμίζεται, με ελάχιστα, δε, ποσοστά διαφοροποίησης.

Στην αυγή του 21ου αιώνα, στο ΦΕΚ 1376-Β/18-10-2001, με τίτλο «Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο», όπου προβάλλεται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο η έννοια της «διαθεματικότητας» της γνώσης, για πολλοστή φορά η Λογοτεχνία δεν αντιμετωπίζεται αυτόνομα (Γιαννικοπούλου & Πολίτης, 2010: 66; Πολίτης, 2012: 32) κι αυτό διότι, η γλωσσική αγωγή εξακολουθεί ν' αποτελεί πυλώνα του περιεχομένου των Προγραμμάτων Σπουδών. Συγκεκριμένα, στο γνωστικό αντικείμενο «Παιδί και Γλώσσα: Πρόγραμμα Σχεδιασμού και Ανάπτυξης Δραστηριοτήτων Γλώσσας», το οποίο και κατανέμεται σε τρεις επιμέρους ενότητες: «Προφορική Επικοινωνία (ομιλία και έκφραση)», «Ανάγνωση» και «Γραφή και Γραπτή Έκφραση», η Λογοτεχνία έχει μεν την 'τιμητική' της σε ενδεικτικές δραστηριότητες π.χ. τα παιδιά «*ενθαρρύνονται ν' αφηγούνται ένα παραμύθι», «εθίζονται να απομνημονεύουν και να απαγγέλλουν ποιήματα*», «*έρχονται σε επαφή με εικονογραφημένα βιβλία*», «*αναγνωρίζουν τα διαλογικά μέρη σε κείμενα που τους διαβάζονται και επαναλαμβάνουν παρόμοιους διαλόγους*» ή «*ενθαρρύνονται να παρεμβαίνουν κατά την ανάγνωση του κειμένου, κάνοντας υποθέσεις για τη συνέχεια και το τέλος της ιστορίας, σχόλια για τους χαρακτήρες*» (593-597) κ.λπ. εντούτοις, είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη γλώσσα.

Στις ανωτέρω, μάλιστα, όπως είδαμε, γίνεται μνεία σε λογοτεχνικές δραστηριότητες, συχνά όμως και με διαθεματικό πρόσημο. Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης, στην περίπτωσή μας, της Λογοτεχνίας, είναι φανερή σε όλες τις θεματικές ενότητες του Προγράμματος Σπουδών, συγκεκριμένα στις «Παιδί και Μαθηματικά», «Παιδί και Περιβάλλον», «Παιδί και Δημιουργία- Έκφραση» και τέλος, στην ενότητα «Παιδί και Πληροφορική» (Γιαννικοπούλου & Πολίτης, 2010; Πολίτης, 2012).

Όσον αφορά τον Οδηγό Νηπιαγωγού (2006), ανυψώνεται η σημασία που αποδίδεται στη Λογοτεχνία και εξασφαλίζονται αρκετές προϋποθέσεις, ώστε τα νήπια να έρθουν αβίαστα σε επαφή με έντεχνα κείμενα (ποίηση, παραμύθια κ.λπ.) και με δραστηριότητες, κάποτε, αμιγώς λογοτεχνικές (113). Προβλέπεται «ώρα ανάγνωσης παραμυθιού», αναγνωρίζεται η παιδαγωγική αξία της Παιδικής Λογοτεχνίας και τα πολλαπλά οφέλη που αποκομίζει το νήπιο από την επαφή του με εκείνη και αναδεικνύεται ο κεντρικός ρόλος της λειτουργίας της «γωνιάς της βιβλιοθήκης» (98-125).

Στο επόμενο Πρόγραμμα Σπουδών για το Νηπιαγωγείο (2014α), η γλωσσική αγωγή φιλοξενείται στη μαθησιακή περιοχή «Γλώσσα», η οποία δομείται με βάση τις τέσσερις δεξιότητες που καλείται να καλλιεργήσει ο/η εκπαιδευτικός στην τάξη: α) κατανόηση προφορικών κειμένων, β) παραγωγή προφορικών κειμένων, γ) κατανόηση γραπτών κειμένων και δ) παραγωγή γραπτών κειμένων. Όπως επισημαίνεται, δίνεται έμφαση στο γεγονός ότι τα περισσότερα σύγχρονα κείμενα είναι πολυτροπικά, συνδυάζοντας διάφορα σημειωτικά μέσα στην παραγωγή νοήματος. Επισημαίνεται ότι το νόημα σε έντυπα κείμενα δημιουργείται από τη γλώσσα αλλά και από τις εικόνες, το χρώμα, την τυπογραφία, τα σχήματα κλπ. Επιπρόσθετα, αναγνωρίζεται ο κοινωνικοποιητικός ρόλος του λογοτεχνικού κειμένου και η ενσωμάτωση στοιχείων που προέρχονται από το κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό περιβάλλον της κοινωνίας που αντιπροσωπεύει. Τα κείμενα λειτουργούν «*ως προϊόντα επικοινωνίας, ως γλωσσικές και νοηματικές δομές, ως φορείς ιδεολογικών και κοινωνικοπολιτισμικών νοημάτων και ως προϊόντα αξιολόγησης*» (204) και εντοπίζεται, άρα, και μία μετατόπιση από τον αναδυόμενο γραμματισμό στον κριτικό. Επίσης, διάφορα λογοτεχνικά είδη κειμένων (ποιήματα, ρίμες τραγούδια, εικονογραφημένες ιστορίες κ.ά.) προτείνονται προς διδακτική χρήση, τα οποία και ανταποκρίνονται στην ηλικία των νηπίων. Μάλιστα, πρώτη φορά σε Α.Π. αναφέρεται «*η «δημιουργική γραφή» ως έκφραση και ως πρόταση δραστηριοτήτων*» (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013: 85).

Σχετικά με τον Οδηγό Εκπαιδευτικού για το Πρόγραμμα Σπουδών του Νηπιαγωγείου (2014β), ο ρόλος της Λογοτεχνίας είναι αφανής. Συγκεκριμένα, εντοπίζονται διάσπαρτες και γενικόλογες εξαγγελίες του τύπου: «*Ο εκπαιδευτικός παρακινεί τα παιδιά να διερευνήσουν και να καταγράψουν:- σε ποιά γνωστά παραμύθια επαναλαμβάνονται κάποια γεγονότα με την ίδια σειρά;*» (106) ή «*Ο εκπαιδευτικός διαβάζει ένα παραμύθι στα παιδιά και στο τέλος τους ζητάει να μιλήσουν για παρόμοιες εμπειρίες και τα συναισθήματά τους*» (134), στις οποίες η Λογοτεχνία πάλι αντιμετωπίζεται διαθεματικά. Μάλιστα, προτείνεται η ανάγνωση παραμυθιών, όπως το βιβλίο «*Θα κατεβάσω το φεγγάρι*» (Emmett, 2001), και η 'μικρή'; αλλαγή στα τεκταινόμενα της πλοκής, ώστε να προκύψει ένα συγκεκριμένο λεκτικό αριθμητικό πρόβλημα πρόσθεσης (με τέσσερις προσθετέους) (43).

Το μοναδικό σημείο σε ολόκληρο τον Οδηγό του Εκπαιδευτικού που δίνεται ιδιαίτερη μνεία στο λογοτεχνικό κείμενο και συγκεκριμένα στο είδος του παραμυθιού, εντοπίστηκε στην σχετική υπο-ενότητα με τίτλο «*Τεχνικές υποστήριξης της προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης*» (152-153). Εκεί αναδεικνύεται ότι ο φανταστικός κόσμος των παραμυθιών αποτελεί όχι μόνο αντικείμενο παιδαγωγικού ενδιαφέροντος αλλά και ψυχολογικού/ψυχαναλυτικού. Οι αφηγήσεις των παραμυθιών τονίζεται ότι δημιουργούν ένα ασφαλές περιβάλλον για τα νήπια, μέσα στο οποίο ταυτίζονται ψυχικά και σωματικά με ήρωες και αντιμετωπίζουν μαζί τους προκλήσεις, βρίσκουν λύσεις και στο τέλος, θριαμβεύουν.

Το νέο «Πρόγραμμα Σπουδών για την Προσχολική Εκπαίδευση» (2021) 'ανεβάζει τον πήχη' στην διδασκαλίας της Λογοτεχνίας. Το γνωστικό αντικείμενο της Λογοτεχνίας, ούτε εδώ, βέβαια, δεν αντιμετωπίζεται αυτόνομα, ωστόσο, οι αλλαγές παρουσιάζονται να είναι ιδιαίτερα ευμενείς για τη θέση της.

Η οργάνωση του περιεχομένου της μάθησης του Προγράμματος Σπουδών στο Νηπιαγωγείο πραγματοποιείται στη βάση τεσσάρων (4) Θεματικών Πεδίων. Το πρώτο Θεματικό Πεδίο, «Παιδί και Επικοινωνία», διακρίνεται σε δύο επιμέρους Θεματικές Ενότητες: «Α.1 Γλώσσα» και «Α.2 ΤΠΕ». Η πρώτη Θεματική Ενότητα χωρίζεται σε τρεις Θεματικές Υποενότητες «Α.1.1 Προφορική Επικοινωνία», «Α.1.2 Γραπτή Επικοινωνία» και «Α.1.3 Πολυγλωσσική Επικοινωνία» βάση των οποίων εκτίθενται ομαδοποιημένα τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα στο πλαίσιο των γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων των μαθητών/τριών που επιζητείται ν' αποκτηθούν. Αναλυτικότερα, τα παραπάνω συμπεριλαμβάνονται σε έναν σχηματικό πίνακα, όπου στην πρώτη στήλη αναφέρεται το Θεματικό Πεδίο και η Θεματική Ενότητα, στη δεύτερη, οι Θεματικές Υποενότητες και οι υποκατηγορίες αυτών, στην τρίτη, τα αναμενόμενα μαθησιακά αποτελέσματα και στην τέταρτη, παρατίθενται ενδεικτικές δραστηριότητες.

Σε ότι αφορά την πρώτη Θεματική Ενότητα, σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη ικανοτήτων λογοτεχνικού γραμματισμού από τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας προτείνει να διαμορφώνονται μέσα στην τάξη επικοινωνιακές καταστάσεις, ώστε τα νήπια να έχουν την ευκαιρία «*να διακρίνουν τα διαφορετικά είδη προφορικών κειμένων*» (29), «*να παράγουν και να αναδιηγούνται κείμενα*» (29), «*να διακρίνουν τα διάφορα είδη γραπτών κειμένων και να αναγνωρίζουν στοιχεία της δομής τους*» (31), «*να γνωρίζουν σημαντικούς συγγραφείς και ποιητές (παιδική λογοτεχνία και ποίηση)*» (31), «*να απολαμβάνουν την ανάγνωση βιβλίων και διαφορετικών γραπτών κειμένων*» (32) ή/και «*να υιοθετούν κριτική στάση στο περιεχόμενο των γραπτών κειμένων*» (33) κ.τλ. Στα παραπάνω, εμφανής είναι η επικοινωνιακή προσέγγιση ("communicative approach") της γλώσσας, όπου αναδεικνύεται ότι η γλώσσα δεν είναι ένα απλό αντικείμενο μάθησης (Ιωαννίδου & Σφυρόερα, 2007β: 34). Εδώ, η έννοια της επικοινωνίας ως μια μορφή κοινωνικής αλληλεπίδρασης αναπτύσσεται μέσα από τη χρήση της γλώσσας, όχι απλώς από την απόκτηση θεωρητικής γνώσης γι' αυτήν. Αυτή η διαδικασία βοηθά τα άτομα να κατανοήσουν τον κόσμο γύρω τους, μέσα από τη δημιουργία στάσεων, απόψεων και αξιών. Επομένως, η επικοινωνιακή ικανότητα δεν περιορίζεται απλώς στις γλωσσικές ενέργειες, αλλά επεκτείνεται στην προσεκτική επιλογή στρατηγικών για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας μέσα από τον λόγο, με τη χρήση ποικίλων τύπων έντεχνων κειμένων, που λαμβάνει χώρα εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου (Χατζησαββίδης, 2005: 35). Παράλληλα, αναβαθμίζεται και ο ρόλος του μικρού αναγνώστη στην ερμηνευτική διαδικασία, ενθαρρύνεται η κριτική ματιά του και δίνεται προτεραιότητα στην αισθητική απόλαυση του κειμένου. Το παιδί-αναγνώστης παροτρύνεται να εξοικειωθεί με σημαντικούς συγγραφείς και ποιητές αλλά και με διαφορετικά είδη κειμένων.

Εστιάζοντας στις ενδεικτικές δραστηριότητες αναφέρουμε ενδεικτικά τις παρακάτω: «*Κατά την ανάγνωση ενός παραμυθιού, σχολιάζουν εάν η εικόνα αναπαριστά ή συμπληρώνει το κείμενο, ερμηνεύοντας παράλληλα στοιχεία της εικόνας*» (31), «*Αλλάζουν τον πρωταγωνιστή σε μια γνωστή τους ιστορία και φτιάχνουν ένα νέο βιβλίο γράφοντας, όπως μπορούν, μια διαφορετική εκδοχή της ιστορίας*» (31), «*Οργανώνουν τη βιβλιοθήκη της τάξης ταξινομώντας τα βιβλία ανάλογα με το είδος*

κειμένου π.χ. τα παραμύθια, τα βιβλία γνώσεων, τα βιβλία με ποιήματα, τα βιβλία μυθολογίας, τα κόμικς κτλ.).

Κατ' αρχάς, αξιέπαινο είναι ότι συστήνεται η αξιοποίηση των κόμικς στην Προσχολική Εκπαίδευση, ενός είδους τόσου συχνά περιφρονημένου. Τα κόμικς ή αλλιώς «εικονογραφηγήματα» (Μαρτινίδης, 1990) είναι πολυτροπικά κείμενα, συνδυάζοντας εικόνα και κείμενο, οπτικά και γραφολογικά στοιχεία και ενθαρρύνουν μια πολύπλευρη μαθησιακή εμπειρία, διεγείροντας τη φαντασία των παιδιών και παρέχοντας έναν ενισχυτικό ρόλο στην ανάπτυξη των πολυγραμματισμών. Μάλιστα, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται και στην ανάπτυξη του κριτικού γραμματισμού μέσα στα πλαίσια μιας πολυτροπικής εκπαίδευσης. Τα νήπια, παροτρύνονται, συν τοις άλλοις, να οργανώνουν τη βιβλιοθήκη της τάξης ανάλογα με το είδος του κειμένου, γεγονός που συμβάλλει αποφασιστικά στο να γνωρίσουν διαφορετικούς τύπους βιβλίων και να εξελιχθούν σε συστηματικούς αναγνώστες.

Όσον αφορά τη σχέση της διδασκαλίας της Λογοτεχνίας με τη χρήση των ΤΠΕ (Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών), προτείνεται τα νήπια αξιοποιώντας τις δυνατότητες του λογισμικού παρουσίασης να επιδίδονται σε ψηφιακό παιχνίδι στη βάση γνωστών κλασικών παραμυθιών (« *να σχεδιάζουν και υλοποιούν το εικονογραφημένο σενάριο ενός παιχνιδιού (π.χ. του καλού λύκου που πρέπει να περάσει από δοκιμασίες συλλογής αντικειμένων, αποφυγής εμποδίων κτλ., για να σώσει την κοκκινοσκουφίτσα)*» (41)), να μετατρέπουν απλά κείμενα σε ψηφιακή μορφή, προάγοντας τη διαμεσική τους λογοτεχνική έκφραση (π.χ. «*Να μετατρέπουν τις πληροφορίες στις ΤΠΕ ώστε να καλύπτονται εκπαιδευτικές και επικοινωνιακές ανάγκες (μετατροπή απλού κειμένου σε ψηφιακό πολυμεσικό/πολυτροπικό κείμενο*» (42)) και να δημιουργούν σενάρια που συνδυάζουν τη μυθοπλαστική αφήγηση και διάδραση («*Να διαχειρίζονται τις πληροφορίες για να κατασκευάζουν/ δημιουργούν με λογισμικό γενικής χρήσης και ειδικό λογισμικό ψηφιακές δημιουργίες, όπως αφίσα, βίντεο, ψηφιακή ιστορία, κόμικς* (ii)» (43)). Κατά συνέπεια, στο παρόν Π.Σ., η Λογοτεχνία πλαισιώνεται και μέσα στον χώρο των αναδυόμενων ψηφιακών μέσων και τα νήπια προτρέπονται να επιδοθούν σε πολυμεσικές λογοτεχνικές δημιουργίες. Οι τεχνολογικές εξελίξεις είναι ραγδαίες και επόμενο είναι να απαιτείται και από τον/την εκπαιδευτικό να είναι ικανός/ή να χειρίζεται διεπιστημονικά τις τέχνες και την τεχνολογία. Κοιτάζοντας προς το μέλλον, είναι σημαντικό να συνεχίσουμε να εξερευνούμε τις δυνατότητες της ψηφιακής αφήγησης, που επιφυλάσσει έναν νέο ρόλο για την λογοτεχνική ανάγνωση: τη μεταβίβασή της από το υλικό μέσο του βιβλίου στο ψηφιακό μέσο της οθόνης.

Φυσικά, η διδασκαλία της Λογοτεχνίας δεν περιορίζεται μόνο στο ανωτέρω Θεματικό Πεδίο. Στο Θεματικό Πεδίο «Παιδί, Εαυτός και Κοινωνία», όπου διακρίνεται σε δύο Θεματικές Ενότητες: «Β.1 Προσωπική και Κοινωνικο-συναισθηματική Ανάπτυξη» και «Β.2. Κοινωνικές Επιστήμες» εντοπίζονται σχετικές με τη Λογοτεχνία δραστηριότητες, επί παραδείγματι, ότι τα νήπια: «*Με βάση γνωστές ιστορίες (π.χ. μύθους του Αισώπου) καλούνται να αποφασίσουν ποιος ήρωας έχει δίκιο και ποιος άδικο, αιτιολογώντας την άποψή τους*» (47) ή «*Σε ζευγάρια, κολλούν σε έναν πίνακα καρτέλες με πρόσωπα και λέξεις βασικών συναισθημάτων και ζωγραφίζουν σχετικές «εικόνες» από μια ιστορία που διάβασαν*» (48). Στις παραπάνω

δραστηριότητες, αν και η Λογοτεχνία αντιμετωπίζεται διαθεματικά, αναγνωρίζεται η συνεισφορά των λογοτεχνικών κειμένων στην ηθική, πνευματική, κριτική και συναισθηματική ανάπτυξη των νηπίων. Η δυνατότητα να αναλύουν, κριτικά, κείμενα, να προβαίνουν σε ερμηνείες, να αξιολογούν διάφορες θέσεις/απόψεις και να διατυπώνουν και να υποστηρίζουν τα δικά τους επιχειρήματα είναι δεξιότητες που αναγνωρίζεται ότι ενισχύονται μέσω της συνεχούς εξοικείωσης με λογοτεχνικά κείμενα.

Στο «Γ΄ Θεματικό Πεδίο: Παιδί και Θετικές Επιστήμες», στο οποίο περιλαμβάνονται οι Ενότητες «Γ.1 Μαθηματικά», «Γ.2 Φυσικές Επιστήμες» και «Γ.3 Τεχνολογία Κατασκευών», προτείνεται η αξιοποίηση διαφόρων λογοτεχνικών κειμένων, όπως ιστορίες, μύθοι και παραμύθια από διάφορους λαούς, ώστε τα νήπια να κατακτήσουν σταδιακά μαθηματικό, επιστημονικό και τεχνολογικό γραμματισμό. Για παράδειγμα, «*σε διαδρομές που έχουν σχεδιαστεί στο δάπεδο της αυλής, με κιμωλίες διαφορετικών χρωμάτων, αφού ακούσουν μια ιστορία για αυτές τις διαδρομές που οδηγεί σε αδιέξοδο (π.χ. δεν μπορεί να βρει ο δράκος τον πιο σύντομο δρόμο για το κάστρο), προσπαθούν να δώσουν λύση κάνοντας συγκρίσεις με έμμεσο τρόπο (π.χ. χρησιμοποιώντας κορδέλες), ώστε να βοηθήσουν τον ήρωα να φτάσει γρήγορα στον προορισμό του*» (64) ή «*μέσα από την ανάγνωση γνωστών παραμυθιών αξιοποιούν τις γνώσεις τους για τις απλές μηχανές και αλλάζουν την εξέλιξη της ιστορίας (π.χ. τι θα γινόταν αν τα τρία γουρουνάκια χρησιμοποιούσαν τροχαλία και κεκλιμένα επίπεδα στο χτίσιμο των σπιτιών τους)*» (87) κ.ά.

Τέλος, στη Θεματική Ενότητα «Δ. Παιδί, Σώμα, Δημιουργία και Έκφραση», η οποία περιλαμβάνει δύο επιμέρους ενότητες «Δ.1 Κινητική Αγωγή» και «Δ.2 Τέχνες», η Λογοτεχνία δρα βοηθητικά στην υλοποίηση ενδεικτικών θεματικών δραστηριοτήτων. Για παράδειγμα, τα νήπια προτρέπονται να υποδυθούν το βάδισμα των αγαπημένων τους ηρώων (92) ή «*επιλέγοντας από τη στοίβα μια κάρτα που συμβολίζει ένα από τα στοιχεία της φυσικής κατάστασης (π.χ. την εικόνα που δείχνει ένα λάστιχο που τεντώνει για τον συμβολισμό της ευκαμψίας) πραγματοποιούν μια αντίστοιχη κίνηση*» (94). Όσον αφορά το πεδίο των Τεχνών, εκείνο παρουσιάζεται να δένεται με το πεδίο των λογοτεχνικών κειμένων, μέσω δραστηριοτήτων που ευνοούν την επινόηση φανταστικών ιστοριών με αυτοσχέδιες κούκλες (105) ή τη δραματοποίηση παραμυθιών με οικολογικό περιεχόμενο (106).

Στην παρούσα εργασία δεν θα αναφερθούμε στον «Οδηγό Νηπιαγωγού -Πυξίδα: Θεωρητικό και Μεθοδολογικό Πλαίσιο» (2021), διότι όπως αναφέρουν οι συγγραφείς του δεν βρίσκεται στην τελική του μορφή, καθώς εκκρεμεί φιλολογική και γραφιστική επιμέλεια.

ΔΗΜΙΟΥΡΓΩΝΤΑΣ ΕΝΑ ΦΙΛΟΞΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΦΙΛΑΝΑΓΝΩΣΙΑΣ ΣΤΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ: ΒΑΣΙΚΑ ΒΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΘΑΡΡΥΝΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΩΝ

Η πρώιμη εκπαίδευση έχει κρίσιμη σημασία για την ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού. Ο ρόλος του/της νηπιαγωγού, ως εκείνου/ης που διαμορφώνει την πρώτη επαφή του παιδιού με το εκπαιδευτικό σύστημα, είναι καθοριστικός. Ειδικότερα, οι

εκπαιδευτικοί διαδραματίζουν έναν καίριο ρόλο στην ανάπτυξη της φιλαναγνωσίας στο Νηπιαγωγείο, καθορίζοντας τη δια βίου σχέση του παιδιού με την ανάγνωση.

Καταρχάς, ο/η νηπιαγωγός αποτελεί πρότυπο ανάγνωσης για τα παιδιά (Bandura, 1977). Όταν τα παιδιά βλέπουν τον/την εκπαιδευτικό να απολαμβάνει την ανάγνωση, αναπτύσσουν θετικές στάσεις και πεποιθήσεις απέναντί της. Δεύτερον, ο/η εκπαιδευτικός δρα ως μυητής και οδηγός, βοηθώντας τα παιδιά να εξερευνήσουν τον κόσμο της Λογοτεχνίας και να αναπτύξουν τη φαντασία τους μέσω της επαφής τους με μία πλειάδα λογοτεχνικών κειμένων. Διαδραματίζει, άρα, έναν δραστήριο και καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία μιας ατμόσφαιρας ανοιχτής στην έκφραση, προάγοντας τη συνομιλία γύρω από τα κείμενα.

Ο/Η εκπαιδευτικός είναι, επίσης, υπεύθυνος/η για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών του κατά την επεξεργασία των κειμένων. Αυτό περιλαμβάνει την παροχή υποστήριξης και ανατροφοδότησης κατά την ανάγνωση, ενθαρρύνοντας τα παιδιά να εμπλέκονται σε ουσιαστικές λογοτεχνικές εμπειρίες. Μέσα από αυτή την επαναληπτική διαδικασία, τα νήπια μπορούν να ενισχύσουν την αναλυτική τους και κριτική τους σκέψη και να αναπτύξουν την ικανότητά τους να εκφράζουν και να αιτιολογούν τις απόψεις τους.

Ο/Η εκπαιδευτικός στο Νηπιαγωγείο έχει, ακόμη, την ευθύνη να προσαρμόζει τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας στις ιδιαίτερες προδιαγραφές και δεξιότητες των μικρών παιδιών που δεν ξέρουν να διαβάζουν. Αυτό περιλαμβάνει τον σχεδιασμό 'καθαρών' λογοτεχνικών δραστηριοτήτων, προσαρμοσμένων στην ηλικία και τις δυνατότητες των παιδιών.

Επιπροσθέτως, απαιτείται ανάμεσα στα άλλα, η δημιουργία μιας «*γωνιάς αφήγησης/ανάγνωσης*» (Τσιλιμένη, 2011:116) ή αλλιώς μιας λογοτεχνικής γωνιάς, στο προσχολικό περιβάλλον, η οποία θα προσφέρει στα παιδιά ένα πλούσιο και ελκυστικό πλαίσιο, ικανό να καλλιεργήσει τη φιλαναγνωσία. Ένα λογοτεχνικό κέντρο μπορεί να χρησιμεύσει ως χώρος ελεύθερης εξερεύνησης του κόσμου του βιβλίου και να φιλοξενήσει τη δημιουργία μιας αναγνωστικής ομάδας. Απαραίτητο είναι, ο/η παιδαγωγός να προνοεί για τη σωστή οργάνωση του χώρου, τη συχνή ανανέωση των βιβλίων, να παρακολουθεί και να καταγράφει την πρόοδο των παιδιών κατά τη διάρκεια της ανεξάρτητης ανάγνωσης και να ενθαρρύνει την υπευθυνότητα και τη δέσμευση.

Τέλος, ο/η νηπιαγωγός λειτουργώντας ως ενδιάμεσος καλείται να εμπλέξει τις οικογένειες των μαθητών για την επιτυχή δημιουργία μιας κουλτούρας ανάγνωσης στο Νηπιαγωγείο. Βλέποντας τους γονείς ως συνεργάτες θα πρέπει να τους δώσει πρόσβαση σε μια ποικιλία βιβλίων και να τους εφοδιάσει με συμβουλές και στρατηγικές, ώστε να διαβάζουν καθημερινά φωναχτά με τα παιδιά τους. Συν τοις άλλοις, μπορεί να διοργανώνει εκδηλώσεις, όπως ημέρες οικογενειακής ανάγνωσης, οι οποίες και θα παρέχουν ευκαιρίες για τη δημιουργία μιας πιο συνεκτικής κοινότητας γύρω από τη φιλαναγνωσία. Εκτός από τη συμμετοχή των οικογενειών, η συμμετοχή των μελών της τοπικής κοινότητας, όπως συνταξιούχοι εκπαιδευτικοί, συγγραφείς, εικονογράφοι, βιβλιοθηκονόμοι κ.ά. είναι ιδιαιτέρως σημαντική, καθώς μπορούν να χρησιμεύσουν ως πολύτιμοι αρωγοί στη δημιουργία ενός φιλαναγνωστικού κλίματος στο Νηπιαγωγείο.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Αναμφισβήτητα, η παιδαγωγική κατάρτιση στην προβίβαση της Παιδικής Λογοτεχνίας είναι ουσιαστική όχι μόνο για τους παιδαγωγούς Προσχολικής Ηλικίας αλλά και για τους εν δυνάμει εκπαιδευτικούς, δηλαδή, τους σπουδαστές των Παιδαγωγικών Τμημάτων. Όπως είδαμε, ο/η νηπιαγωγός αποτελεί τον κύριο ενδιάμεσο μεταξύ του παιδιού και του βιβλίου, που από τη μία οφείλει να του εμφυσήσει την αγάπη για το βιβλίο και από την άλλη, να διαθέτει ένα ικανοποιητικό γνωστικό υπόβαθρο για τη σημασία της ανάγνωσης και να έχει καταρτιστεί σε νέες διδακτικές μεθόδους και φιλαναγνωστικές πρακτικές.

Ένα σημαντικό εμπόδιο, λοιπόν, που αντιμετωπίζουμε όσοι διδάσκουμε τα περί Παιδικής Λογοτεχνίας μαθήματα είναι ότι πολλοί φοιτητές/τριες ξεκινούν την Πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση χωρίς εκτίμηση της λογοτεχνικής ανάγνωσης, χωρίς ένα προϋπάρχον πάθος για τα λογοτεχνικά κείμενα, γεγονός που εκδηλώνεται συχνά ως προκατάληψη απέναντι στα σχετικά μαθήματα και δημιουργεί προκλήσεις και εμπόδια στη δημιουργία της μετέπειτα γόνιμης και αγαπητικής σχέσης μεταξύ των μαθητών τους και των βιβλίων (Οικονομίδου, 2013: 531-536).

Συνοψίζοντας, αυτό το σύνθετο πρόβλημα δεν μπορεί να παραβλεφθεί, αν και δεν είναι το ζητούμενο της παρούσης εργασίας. Αποτελεί πρόσκληση για εμάς να επανεκτιμήσουμε τις παιδαγωγικές μας τεχνικές, να καλλιεργήσουμε μια κουλτούρα ανάγνωσης, χωρίς να παρουσιάζεται σαν μια πρόσθετη ακαδημαϊκή αγγαρεία, και να προάγουμε μέσω των διδακτικών μας μεθοδολογιών τη δημιουργία μιας πολυδιάστατης συνομιλίας των φοιτητών/τριων με τα κείμενα, καλλιεργώντας και διατηρώντας στις μελλοντικές παιδαγωγικές γενιές τη γνήσια αγάπη για τη Λογοτεχνία.

Αναφορές

Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. New Jersey: Prentice-Hall.

Βακάλη, Α. Π., Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ., Κωτόπουλος, Τ. Η. (2013). *Η δημιουργική γραφή στο νηπιαγωγείο.* Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Γιαννικοπούλου, Α. & Πολίτης, Δ. (2010). Λογοτεχνία και Προσχολική Εκπαίδευση: Η Σύγχρονη Πραγματικότητα μιας Αβέβαιης Σχέσης. *Νέα Παιδεία, 136,* 65-74.

Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π., Μπασαγιάννη, Ε. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού: Εκπαιδευτικοί Σχεδιασμοί. Δημιουργικά Περιβάλλοντα Μάθησης*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

Ιωαννίδου, Α. & Σφυρόερα, Μ. (2007β). *Η επικοινωνιακή προσέγγιση του γλωσσικού μαθήματος*. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ- Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Καρακίτσιος, Α. (2005). Ποίηση στην Προσχολική Εκπαίδευση. Στο Τ. Καλογήρου & Κ. Λαλαγιάννη (Επιμ.), *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Κατσίκη-Γκίβαλου, Α. (2005). Η θέση της λογοτεχνίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Ζητήματα και προοπτικές της διδακτικής της. Στο Τ. Καλογήρου & Κ. Λαλαγιάννη (Επιμ.), *Η Λογοτεχνία στο Σχολείο: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός.

Μαρτινίδης, Π. (1990). *Κόμικς. Τέχνη και Τεχνικές της Εικονογράφησης*. Θεσσαλονίκη: Α.Σ.Ε.

Μπιρμπίλη, κ.ά. (2014α). *Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου*. «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών» με κωδικό ΟΠΣ: 295450 Οριζόντια Πράξη στις 8 Π.Σ., 3 Π.Στ. Εξ., 2 Π.Στ. Εισ. Υποέργο 1 : «Εκπόνηση Προγραμμάτων Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης».

Μπιρμπίλη, Μ., Κοντοπούλου, Μ., Χριστοδούλου, Ι. (2014β). *Οδηγός Εκπαιδευτικού για το Πρόγραμμα Σπουδών του Νηπιαγωγείου.* ΕΣΠΑ 2007-13\Ε.Π. Ε&ΔΒΜ\Α.Π. 1-2-3 «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών» MIS: 295450.

Πεντέρη, Ε., Χλαπάνα, Ε., Μέλλιου, Κ., Φιλιππίδη, Α., & Μαρινάτου, Θ. (2021). *Πρόγραμμα Σπουδών Προσχολικής Εκπαίδευσης Νηπιαγωγείου. Στο πλαίσιο της Πράξης «Αναβάθμιση των Προγραμμάτων Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης*» του ΙΕΠ με MIS 5035542.

Πολίτης, Δ. (2012). Η θέση της Λογοτεχνίας στο Νηπιαγωγείο και οι προοπτικές του ρόλου της. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού, 11ᵃ*, 31-38.

Οικονομίδου, Σ. (2013). Η φιλαναγνωσία στο Τ.Ε.Ε.Π.Η. του Δ.Π.Θ. Στο Α. Κατσίκη- Γκίβαλου & Δ. Πολίτης (Επιμ.), *Καλλιεργώντας τη Φιλαναγνωσία. Πραγματικότητες και Προοπτικές*. Αθήνα: Διάδραση.

Τσιλιμένη, Τ. (2011). *Αφήγηση και Εκπαίδευση: Άρθρα και μελετήματα για την τέχνη της αφήγησης.* Αθήνα: Επίκεντρο.

[ΥΠΕΠΘ-ΠΙ (1995)]. *Ακούω, βλέπω και μιλώ, σκέπτομαι και συζητώ. Δεξιότητες ΙΙ, Βιβλίο της Νηπιαγωγού*.

[ΦΕΚ 124/6-8-1962]. «*Περί του Αναλυτικού Προγράμματος των Νηπιαγωγείων του Κράτους*».

[ΦΕΚ 132/22.5.1980]. «*Περί του Αναλυτικού και Ωρολογίου Προγράμματος του Νηπιαγωγείου*».

[ΦΕΚ 208/26-9-1989]. «*Αναλυτικό Πρόγραμμα Προσχολικής Αγωγής*», τ. Α΄.

[ΦΕΚ 93-Β/10-2-1999]. «*Προγράμματα Σπουδής της νεοελληνικής γλώσσας στην προ-Δημοτική εκπαίδευση-Νηπιαγωγείο*».

[ΦΕΚ 1376-Β/18-10-2001] «*Διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο*» και «*Προγράμματα Σπουδών Νηπιαγωγείου*».

Χατζησαββίδης, Σ. (2005). Από την παιδαγωγική του γραμματισμού στους πολυγραμματισμούς: νέες τάσεις, διαστάσεις και προοπτικές στη διδασκαλία της γλώσσας. Στο Κ. Μπαλάσκας & Κ. Αγγελάκος (Επιμ.), *Γλώσσα και Λογοτεχνία στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.